

Александра ВУЛЕТИЋ*

Историјски институт
Београд

МОРТАЛИТЕТ МУШКАРАЦА И ЖЕНА У СРБИЈИ 1862–1910. ГОДИНЕ

Анстракт: У раду се на основу статистичких података о природном кретању становништва у Србији крајем 19. и почетком 20. века анализира структура mortalитета по полу. Презентоване су опште стопе смртности мушкараца и жена за период 1862–1910. године, потом стопе смртности за оба пола разврстане према старосним групама (1896–1905), просечне године смрти жена и мушкараца, опште и разврстане по типу насеља (1888–1910), као и просечне године смрти за оба пола са становишта брачног статуса (1897–1910). Посебна пажња усмерена је на разлике у смртности мушкараца и жена у градским и сеоским срединама, као и у различитим фазама живота – раном детињству и фертилном периоду.

Кључне речи: становништво, mortalитет, смртност, кретање становништва, мушкарци, жене, историјска демографија, Србија, 19. век.

Abstract: In this paper, based on statistical data on the natural movement of population in Serbia in the second half of the 19th and the beginning of the 20th century, we analyze the structure of mortality by sex. We presented mortality rates of males and females (1862–1910), mortality rates for both sexes distributed by age groups (1896–1905), average age of death for both sexes, in general and classified by the type of settlement (1891–1910) and mortality rates for both sexes classified by marital status (1897–1910). Special attention was paid to the differences in mortality patterns of males and females at different life stages – early childhood and the fertile period of life, along with differences in urban and rural areas.

Keywords: population, mortality, population movement, males, females, historical demography, Serbia, 19th century

У савременом свету жене имају дужи животни век од мушкараца. У земљама северне и западне Европе већа дуговечност жена статистички се може пратити од средине 18. века, док за претходне историјске епохе не постоје егзактни подаци. Према неким мишљењима, жене су

* aleksandra.vuletic@iib.ac.rs

захваљујући биолошким карактеристикама живеле дуже од мушкараца током већег дела историје људског рода. Изузетак од тог правила могла је да буде само повећана смртност жена у репродуктивном периоду, која је у појединим случајевима могла да подигне укупни морталитет жена тог узраста изнад морталитета мушкараца исте старосне групе. Према другим мишљењима, дуговечност жена је тековина модерног доба и резултат напретка медицине, општих животних услова, као и побољшања њиховог социјалног статуса. Све до 19. века људска популација је споро расла због високе смртности становништва, и мушког и женског пола, у којој је значајан удео имала смртност деце. Захваљујући напретку медицине и побољшању општих животних услова, у 19. столећу је дошло до значајног продужења животног века, чему је нарочито допринело успостављање контроле над заразним болестима – увођење вакцинације против малих богиња и нестанак куге, као и побољшање услова на порођају. Први статистички прорачуни очекиване дужине живота (таблице морталитета) у 19. веку показали су да очекивани животни век становништва постаје све дужи. Осим тога, показали су и да жене имају већу очекивану дужину живота од мушкараца, и то не само на рођењу, већ и на почетку репродуктивног доба.¹

Захваљујући таблицама морталитета, још средином 19. века уочен је образац по којем се формира разлика у смртности мушкараца и жена: на самом почетку животног века јавља се разлика у смртности деце до годину дана у корист женског пола, потом се разлика смањује и достиже минимум у узрасту 5–14 година, затим поново расте достижући максимум код средовечног становништва, да би се после 60 година живота опет смањивала, достижући минимум код најстаријег становништва.² Притом треба имати у виду да се по демографској законитости у сваком становништву рађа више мушке него женске деце (с. 106:100), а тај „вишак” се елиминише кроз већу смртност мушке деце у првој години живота у односу на смртност женске деце.

Иако су у развијеним европским земљама жене у 19. веку биле дуговечније од мушкараца, анализе таблица смртности по полу и узрасту показале су да је смртност жена у репродуктивном периоду у многим

¹ Иван Маринковић, *Разлике у смртности становништва Србије по полу* (докторска дисертација, Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство 2016), 2–19; Alica Wertheimer-Baletić, *Stanovništvo i razvoj*, Zagreb 1999, 91–124; Barnet N. Berin, George J. Stolnitz, Aaron Tenenbein, „Mortality trends of males and females over the ages”, *Transactions of Society of Actuaries* 41 (1989) 9–14.

² И. Маринковић, *Разлике у смртности становништва*, 3; видети и: А. Wertheimer-Baletić, *Stanovništvo i razvoj*, 253–254.

случајевима била већа од смртности мушкараца исте старосне доби. Одступања од стандардне расподеле смртности по полу и узрасту, која су уочена у појединим областима и временским интервалима, предмет су многобројних историјско-демографских истраживања током последњих деценија.³

Извори и методологија

Увођењем матичних књига почетком 19. века и прописом о њиховом обавезном вођењу 1837. године, у Кнежевини Србији су се стекли услови за прикупљање података о природном кретању становништва – броју рођених, венчаних и умрлих.⁴ Ти подаци су се из верских установа, задужених за вођење матичних књига, сливали у централну администрацију. Први је почео да их објављује Владимир Јакшић, начелник у Министарству финансија и утемељитељ статистичке службе у Србији. У првој свесци *Државописа Србије* из 1855, коју је Јакшић самоиницијативно објавио, публиковани су подаци о природном кретању становништва Београда и Србије 1854. године. У новој, службеној серији *Државописа* која је покренута по оснивању Статистичког одељења у Министарству финансија, на чијем челу је био Јакшић, већ у првој свесци (1863) објављен је преглед кретања становништва Београда за текућу годину, а у наредној свесци, издатој две године касније, и подаци о кретању становништва у целој Србији 1862. године. Од 1874. подаци о кретању становништва се континуирано објављују, прво у *Државопису Србије* (до 1887. године), а потом у новопокренутој серијској публикацији *Статистика Краљевине Србије*.⁵ Од 1893. године подаци о природном

³ Louis Henry, „Men’s and Woman’s Mortality in the Past”, *Population: An English Selection*, 44/1 (sept. 1989) 177–201; Kirsty McNay, Jane Humphries, Stephan Klasen, „Excess Female Mortality in Nineteenth-Century England and Wales: A Regional Analysis”, *Social Science History* 29/4 (2005) 649–681.

⁴ У појединим местима вођење матичних књига почело је и раније: у Београду 1816, а у Шапцу 1824. године, видети: Државопис Србије [=ДС] 2 (1865) 2. Подаци о кретању становништва за период 1837–1862. нису објављени; похрањени су у фондovima Архива Србије, видети: Нино Н. Делић, *Историјска статистика српског народа од половине 19. века до почетка Првог светског рата. Демографске, друштвене и привредне прилике* (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2021), 40.

⁵ Подаци за 1862–1873. објављени су у: ДС 8 (1874); за 1880–1887: ДС 17 (1893); за 1888–1890: Статистика Краљевине Србије [=СКС] 4 (1895); за 1891: СКС 8 (1898); за 1892: СКС 15 (1901); за 1893: СКС 17 (1902); за 1894–1899: СКС 19 (1904); за 1900–1905: СКС 21 (1907).

кретању становништва објављивани су и у серијској публикацији *Статистички годишњак*, у мањем обиму, али редовније него у *Статистици Краљевине Србије*.⁶

До 1880. године публиковани подаци о смртности становништва били су најосновнији – обухватали су број умрлих жена и мушкараца по годинама и по окрузима. За раздобље 1881–1887. подаци су нешто детаљнији, а у уводном делу публикације дата је и кратка анализа основних показатеља виталне статистике. По угледу на статистичке службе у напредним европским државама, 1888. године отпочето је прикупљање знатно већег броја података о виталним животним догађајима становништва него у претходном периоду. У погледу морталитета, осим информација о броју смртних случајева током календарске године и полу умрлих, прикупљани су и подаци о времену смрти, годинама старости умрлих, узрочнику смрти, пребивалишту, професији и вероисповести умрлих, као и о брачном/ванбрачном статусу родитеља умрле и мртворођене деце.⁷ Сходно томе и подаци о морталитету становништва од 1888. до 1905. који су публиковани у шест томова *Статистике Краљевине Србије*, знатно су детаљнији него у претходном периоду. Осим „сирових“ података, у уводним деловима одговарајућих свезака дати су и сумарни подаци и анализе појединих показатеља виталне статистике. Подаци за 1905–1910. годину, због избијања ратова, нису објављени у форми као претходно наведени, већ само у одговарајућим свескама *Статистичког гласника*, у мањем обиму који је био карактеристичан за ову публикацију.⁸

Од објављених података о морталитету становништва Србије у историографији и сродним наукама углавном су коришћене опште стопе смртности и из њих изведене стопе природног прираштаја.⁹ Подаци о

⁶ Статистички годишњак [=СГ] 1–13 (1893–1913). У овој едицији која је излазила годишње или двогодишње, објављивани су прикупљени статистички подаци о становништву и привреди за претходну, односно претходне две године.

⁷ Прикупљање података по обрасцу из 1888. у пракси се показало компликованим, па је образац поједностављен 1892. године; количина информација које су прикупљане остала је и даље иста, видети: СКС 4 (1895), I–VI; СКС 8 (1891), I–III.

⁸ СГ 12 (1907/08), СГ 13 (1909/10). Због административних и финансијских потешкоћа публикавање статистичких података није се одвијало у правилним временским размацима, па ни количина објављених података у одговарајућим томовима СКС није истоветна за све године; исто важи и за анализе показатеља виталне статистике у уводним деловима публикације.

⁹ Brian R. Mitchell, *European Historical Statistics 1750–1970*, Macmillan Press, London, Basingstoke, 1975, 88–95; Holm Sundhaussen, *Historische Statistik Serbiens 1834–1914. Mit europäischen Vergleichsdaten*, R. Oldenbourg Verlag, München 1989, 139–145; Александра

морталитету од 1862. године, нарочито за период од 1888. до 1905, а у нешто мањој мери и до 1910, омогућавају, међутим, знатно детаљније демографско-историјске анализе овог виталног животног догађаја, које ће пружити увид не само у дужину и квалитет живота становништва Србије у то време већ и у ширу слику општег друштвеног стања. У овом чланку, који је замишљен као први у серији радова који у фокусу имају смртност становништва у 19. веку, циљ нам је био да пружимо општу слику морталитета становништва у периоду за који постоје серије сукцесивних статистичких података (1862–1910), тако што ћемо је посматрати кроз две компоненте – морталитет мушког и женског становништва. Прво смо презентовали опште стопе смртности мушкараца и жена за период 1862–1910, а потом смо разлике у смртности по полу крајем 19. и почетком 20. века разматрали са становишта узраста и типа насеља (урбана/рурална). На крају смо дали и просечне године смрти за оба пола, које смо такође разврстали по типу насеља. Опште стопе смртности мушког и женског становништва смо на основу података о броју становника и броју смртних случајева сами рачунали, док смо се за разматрање осталих аспеката разлике у смртности по половима у знатној мери ослањали на прорачуне из коришћених статистичких публикација.

Апсолутни и релативни морталитет мушкараца и жена

Морталитет становништва Србије у 19. веку био је релативно висок; поређења општих стопа морталитета у Србији са другим земљама показала су да су оне у Србији током већег дела века биле више у односу на стопе у развијеним европским земљама. Током седме и осме деценије 19. века стопе смртности у Србији су знатно осцилирале и у већини година прелазиле вредност од 30%, што су типичне карактеристике предтранзиционе фазе у демографском развоју.¹⁰ У земљама северне и западне Европе стопе смртности су у то време континуирано падале, што је одлика прве фазе демографске транзиције. У предтранзиционој фази демографског развоја, у којој се налазила Србија почетком друге половине 19. века, доминантан утицај на смртност становништва имали су природни фактори, као што су еколошке карактеристике поднебља и

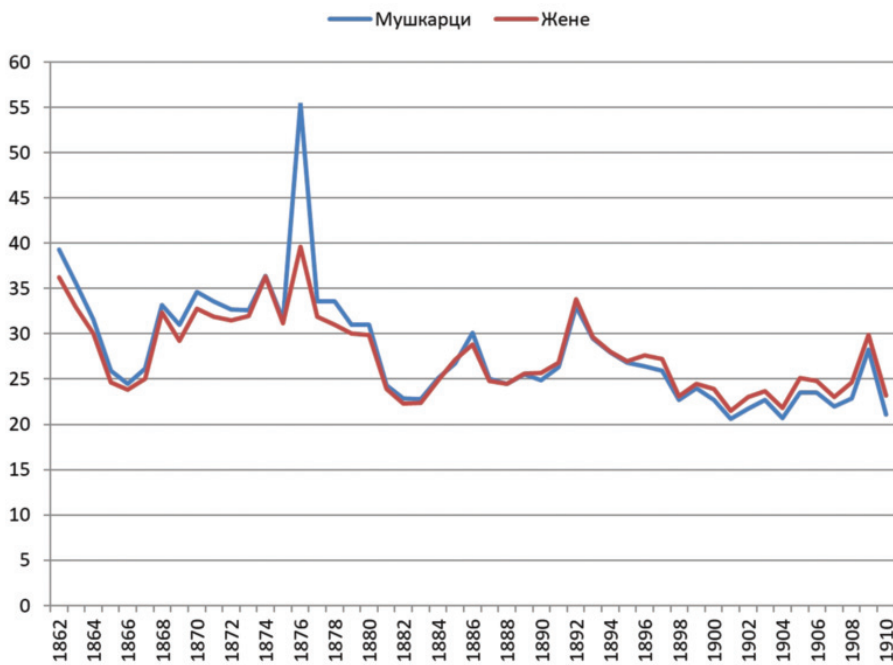
Вулетић, „Природно кретање становништва Србије пред почетак демографске транзиције”, *Српске студије* 7 (2016) 203–220; Nino Delić, „Pôrodnost a úmrtnost v Srbsku 1842–1910”, *Historická demografie* 42/1 (2018) 65–78.

¹⁰ A. Wertheimer-Baletić, *Stanovništvo i razvoj*, 115, 124.

епидемије заразних болести. Од почетка 80-их година, уз и даље присутне осцилације, стопе морталитета почеле су постепено да падају испод 30%, а на прелазу у 20. век почеле су да се спуштају и испод 25%. Смањење стопа смртности и улазак у прву фазу демографске транзиције углавном се повезује са факторима државне интервенције усмереним на унапређење животних услова становништва, као што су побољшање хигијенских и санитарних услова, напредак медицине, а нарочито сузбијање заразних болести, побољшање услова на порођају итд.

Током друге половине 19. века апсолутна смртност мушкараца у Србији била је већа од апсолутне смртности жена. То је и очекивано с обзиром на то да је, за разлику од већине европских земаља, број мушкараца у Србији током читавог 19. столећа био већи од броја жена. Већи удео мушког пола у укупној популацији обично се доводи у везу с миграционим процесима – Србија је у то време била земља имиграције, а у свим миграцијама мушкарци учествују у већем броју него жене. Бројчана премоћ мушкараца била је највећа средином прве половине 19. века, непосредно по стицању аутономије, када је и талас досељавања у Србију био најјачи. Несразмера између припадника мушког и женског пола временом се постепено смањивала, али је и почетком 20. века број мушкараца у Србији био већи од броја жена. С друге стране, у већини европских земаља жене су у то време имале бројчану превагу над мушкарцима, што се доводи у везу с миграцијама европског становништва у земље новог света.

Због несразмере у броју мушкараца и жена у становништву Србије у 19. веку, од података о апсолутној смртности, већег су значаја подаци о релативној смртности – броју умрлих мушкараца и жена у односу на њихов удео у укупној популацији. Поређење морталитета по полу обично је праћено и поређењем размера стопа смртности мушкараца и жена у одређеном животном добу. С обзиром на то да за раздобље до 1888. године не располажено подацима о смртности по узрасту, у наредном графикону биће представљени само подаци о релативној смртности по полу (опште стопе смртности мушкараца и жена израчунате у односу на укупан број припадника сваког пола), за период 1862–1910. године.

Графикон 1: Стопе смртности мушкараца и жена за период 1862–1910.¹¹

Стопе смртности мушкараца и жена у целом разматраном периоду кретале су се синхроно. У свим осцилирањима морталитета, која су нарочито била приметна 60-их и 70-их година, учешће мушког и женског морталитета било је прилично уједначено. Највећи раскорак забележен је 1876. године, када је као последица ратних збивања мушки морталитет

¹¹ Стопе смртности смо рачунали на основу података о броју становника у пописима извршеним 1859, 1866, 1874, 1884, 1895, 1890, 1905. и 1910. године; ови подаци су више пута публиковани, уз извесне корекције, а ми смо користили објављене у СГ 13 (1910) 40. За податке о броју смртних случајева за период 1862–1873. користили смо ДС 8 (1874) 43–121, а за период од 1875. до 1910. СГ 13 (1910) 195. Број становника у међупописним годинама израчунали смо на основу стопе геометријског прираштаја између два сукцесивна пописа; за 1862–1866. нисмо користили попис из 1862/1863. због непоузданости, већ податке из пописа 1859. и 1866; број мушкараца и жена од 1874. до 1878. рачунали смо по стопи за претходни међупописни период, а на добијене податке за 1878. додали смо број мушких и женских становника у новим крајевима који су пописани 1879, в. ДС 11 (1882); број становника за период 1879–1884. рачунали смо по стопи прираштаја за наредни међупописни период.

досегао рекордних 55,4‰, али је и женски морталитет у тој години – 39,6‰, највиша стопа која је регистрована у посматраном периоду. Осим синхронизованог кретања стопа смртности, расподела морталитета по половима показује још једну карактеристику: у првом делу посматраног временског периода стопе мушког морталитета биле су више од женског, док је у другом делу периода ситуација била обрнута – женски морталитет био је већи од мушког.¹² Стопа женског морталитета први пут је надмашила стопу мушког 1885. године; наредне две године мушки морталитет је опет био доминантан, 1888. били су изједначени, а потом је стопа женског морталитета у континуитету била већа од мушке. У првој деценији 20. века женски морталитет је и у апсолутним вредностима био већи од мушког у четири календарске године – 1902, 1905, 1908. и 1910.

Увид у апсолутне и релативне релације мушког и женског морталитета пружа и њихова расподела приказана у следећем графикану.

Графикон 2: Број умрлих мушкараца на 100 жена (апсолутно и релативно)¹³

¹² Судећи по спорадичним подацима о морталитету из претходних деценија 19. века, и тада је апсолутна смртност мушкараца била већа од смртности жена, ДС 2 (1857) 6.

¹³ Исто као и за графикон 1.

Инверзију до које је крајем 80-их година 19. века дошло у размерама смртности мушког и женског становништва није могуће објаснити без увида у старосну структуру становништва оба пола, расподелу смртности по узрасту, као и просечну годину старости умрлих оба пола у разматраном периоду. Имајући у виду да до инверзије долази у доба када опште стопе смртности опадају, један од могућих одговора на ово питање био би да је стопа смртности мушког становништва опадала брже од стопе смртности женског становништва. Други могући одговор био би да је у периоду пре инверзије дошло до промене у старосној структури у корист жена, и да се због повећања њихове просечне животне доби, повећала и њихова просечна стопа смртности.

Морталитет према узрасту

У статистичким публикацијама с краја 19. и почетка 20. века објављивани су различити статистички прорачуни морталитета становништва Србије према узрасту и брачном стању. У наредној табели представили смо расподелу смртности мушкараца и жена на три основне старосне групе за период 1896–1905. године.

Узраст	Мушкарци	Жене
0–15	57,5	54,3
16–70	36,3	39,9
70+	6,2	5,9
	100%	100%

Табела 1: Расподела морталитета према старосним групама за период 1896–1905.¹⁴

Иако су се опште стопе морталитета мушкараца и жена кретале прилично уједначено, структура морталитета по узрасту и полу показује да је смртност мушкараца и жена била неравномерно распоређена по старосним групама. Највећи удео у морталитету становништва Србије крајем 19. и почетком 20. века имао је морталитет млађих категорија становништва – више од половине смртних случајева мушкараца и жена отпадало је на становништво млађе од 15 година; посматрано по

¹⁴ СКС 21 (1907), XL.

половима, смртност мушке деце до 15 година старости била је за 3,2% већа од смртности девојчица тог узраста. У зрелом добу – 16–70 година, размера смртности по половима била је обрнута: смртност жена била је за 3,6% већа него смртност мушкараца или, тачније, женско становништво које је преживело првих 15 година живота умирало је за 3,6% више од преживелог мушког становништва. Као резултат такве расподеле смртности по половима у младом и зрелом добу, у популацији старијој од 70 година остајало је више мушкараца, па је и удео смртности мушког становништва у том узрасту био сразмерно већи од удела смртности жена у тој старосној категорији.

Детаљнији увид у смртност мушкараца и жена по узрасту омогућава расподела морталитета на 14 старосних категорија, представљена у следећој табели.

Узраст	Мушкарци	Жене
0–1	138,3	125,2
2–5	41,1	41,5
6–10	12,1	11,1
11–15	5,9	7,4
16–20	7,2	9,9
21–30	9,9	13,7
31–40	10,8	14,0
41–50	16,7	16,3
51–60	29,2	31,1
61–70	51,1	60,5
71–80	83,1	94,2
81–90	113,7	129,6
91–100	117,3	124,9
100+	139,1	188,7
Укупно	23,2	24,4

Табела 2: Стопе смртности мушкараца и жена (у промилима) распоређене на старосне групе за период 1896–1905.¹⁵

Ако се изузме најстарије становништво, смртност је највише косила најмлађе – децу до једне године старости. У складу са општим демографским правилом, смртност у првој години више погађа мушку него

¹⁵ СКС 21 (1907), XL–XLII.

женску децу, па ни Србија није била изузетак по том питању. Смртност деце од друге до пете године живота била је равномерно распоређена на оба пола; била је троструко мања него смртност одојчади, али и даље висока у односу на друге старосне категорије. После колебљивог односа узрастима од шесте до шеснаесте године, од уласка у фертилно доба размере смртности се устаљују на штету жена. На самом крају фертилног доба смртност мушкараца опет постаје незнатно већа, да би после 50. године живота смртност жена опет имала превагу.

Расподела смртности по старосним групама може се представити и кроз релативан однос броја смртних случајева мушкараца у односу на стотину смртних случајева жена, као што је учињено у наредној табели.

Узраст	Мушкарци	Жене
0–1	110,5	100
2–5	99,1	
6–10	109,0	
11–15	79,7	
16–20	72,7	
21–30	72,3	
31–40	77,1	
41–50	102,5	
51–60	93,9	
61–70	92,6	
71–80	88,2	
81–90	88,7	
91–100	94,0	
100+	73,7	

Табела 3: Релативна смртност мушкараца према старосним групама (број умрлих мушкараца на 100 умрлих жена) за период 1896–1905.¹⁶

У последњој деценији 19. века скоро половина свих смртних случајева у Србији отпадала је на смртност деце до пет година старости. С обзиром на то да је у том узрасту смртност мушкараца била много више заступљена него смртност жена, као и у наредној старосној категорији (6–10), „вишак” смртности се потом прелио на женску страну. Највећи

¹⁶ СКС 21 (1907), XLII.

„вишак” женске смртности био је у узрасту од 16. до 40. године, дакле у фертилном добу, што у фокус интересовања ставља податке о смртности породиља. Подаци из последње деценије 19. века којима располажемо говоре да учешће породиља у укупној смртности жена није било велико; 1892. године је, на пример, износило око 0,8%. Ако се, међутим, то учешће посматра по старосним категоријама у женској популацији, онда је у узрасту 18–25 година чак 11,4% смрти женског становништва отпадало на смртност породиља.¹⁷ Осим смрти на порођају, већа смртност жена у фертилном добу могла је бити и индиректна последица гравидитета и рађања, односно резултат комбинованог утицаја опасности које је фертилно доба са собом носило, напорног физичког рада, нарочито жена на селу, лоше исхране и сл.

Просечна старост умрлих

Разлика у морталитету мушкараца и жена у демографији најчешће се посматра кроз разлику у очекиваној дужини живота. Статистички прорачуни овог параметра могући су у различитим животним добима, а један од најчешћих је очекивана дужина живота на рођењу. За једну генерацију или кохорту очекивана дужина живота на рођењу је, у ствари, просечна година старости умрлог становништва у тој календарској години. Просечна старост умрлих у Србији рачуната је и публикована од 1888. године, с напоменом да је треба узети с извесном резервом, пошто подаци о старости умрлих нису добијени увидом у матичне књиге рођених, већ на основу казивања родбине преминулих свештеним лицима која су водила протоколе умрлих.¹⁸ Иако нису прецизни, сматрамо да су подаци о годинама умрлих у већини случајева, ипак, приближни тачним вредностима и да омогућавају скицирање старосне структуре умрлих. У наредној табели представљене су просечне године умрлих мушкараца и жена, као и укупног становништва у Србији у раздобљу 1888–1910. године.

¹⁷ Наведени подаци се односе само на случајеве смрти на порођају, док подацима о смртности жена после порођаја, у тзв. породиљском периоду, не располажемо, СКС 15 (1901), ХСVII.

¹⁸ Видети нпр: СКС 4 (1895), I–VI; СКС 8 (1898), I–III.

Година	Мушкарци	Жене	Укупно
1888.	22,1	22,1	22,1
1889.	22,5	22,4	22,5
1890.	23,9	24,5	24,2
1891.	21,1	21,4	21,2
1892.	19,2	20,2	19,7
1893.	19,7	20,8	20,2
1894.	20,4	20,6	20,5
1895.	19,7	19,7	19,7
1896.	19,6	20,0	19,8
1897.	21,6	22,3	21,9
1898.	23,3	23,1	23,2
1899.	22,0	22,6	22,3
1900.	22,3	23,2	22,8
1901.	24,8	25,2	25,0
1902.	23,8	24,3	24,1
1903.	22,1	22,3	22,2
1904.	25,0	25,4	25,2
1905.	24,4	24,5	24,4
1906.	22,4	22,9	22,6
1907.	24,1	24,5	24,3
1908.	24,9	24,8	24,8
1909.	22,0	22,3	22,2
1910.	24,5	24,9	24,7
Просечно	22,4	22,8	22,6

Табела 4: Просечна старост умрлих за период 1888–1910.¹⁹

Током посматраног раздобља просечна година умрлих осцилирала је између 19,2 године (1892) и 25 година (1904) код мушкараца, док се код жена тај распон кретао између 19,7 (1895) и 25,4 године (1904). Ако се

¹⁹ Подаци за 1888–1890: СКС 4 (1895), LXI–LXII; за 1891: СКС 8 (1898), CVI–CVII; за 1892: СКС 15 (1901), CXVII; за 1893: СКС 17 (1902), XXXV; за 1894. и 1895: СКС 19 (1904), XXVI; за 1896–1905: СКС 21 (1907), XLII; за 1906: СГ 11 (1906), 173; за 1907–1908: СГ 12 (1907/08), 137, 138; за 1909–1910: СГ 13 (1909/1910), 127, 128.

посматрано раздобље подели на два дела – 1888–1899. и 1900–1910. и упореде просечне године умрлих, види се благи пораст у просечној дужини живота код оба пола: код мушкараца је са 23,2 године у првој половини раздобља просечна дужина живота порасла на 23,7, а код жена незнатно мање – са 23,6 на 24 године. На просечну годину умрлих највише је утицала смртност у првим годинама живота. Као што смо видели, готово половина смртних случајева крајем 19. века била је у категорији становништва млађег од пет година.

У земљама западне и северне Европе просечна дужина живота крајем 19. века била је већа него у Србији: у Шведској је била најдужа – 40,7, потом у Данској (40,5), Француској (40,4), Енглеској (37), Холандији (34,7), Пруској (31,1) итд.²⁰ Разлике које су у овом погледу постојале између Србије и развијених европских земаља довођене су у везу са великом смртношћу деце у Србији и, последично, здравственим и општим друштвеним приликама које су у њој владале.²¹

У већини година приказаних у табели, као и у укупном збиру, просечна старост у тренутку смрти била је нешто већа код женског дела становништва. То је, на први поглед, у раскораку са подацима приказаним у првом графикону, према којима је крајем 19. века релативни морталитет жена постао већи од релативног морталитета мушкараца. Међутим, разлика у очекиваном трајању живота између жена и мушкараца не произлази из размера мушког и женског морталитета, већ из апсолутних разлика у стопама смртности узрастима када је стопа смртности изразито висока.²² С обзиром на то да је у Србији стопа смртности била

²⁰ Подаци за европске земље наведени су у СКС 19 (1904), XXVI. У погледу просечне старости умрлих, односно очекиване дужине живота по рођењу у појединим европским земљама крајем 19. и почетком 20. века у литератури се наводе различите цифре. У неким случајевима дате су процене дужине животног века после прве године живота, што знатно подиже поменуте вредности, о томе видети у: James C. Riley, „Estimates of Regional and Global Life Expectancy, 1800–2001”, *Population and Development Review* 31/3 (2005) 537–543. Што се тиче земаља у окружењу, према неким подацима очекивана дужина живота у Румунији 1900. била је 36 година, Traian Rotariu, „Romania and the Second Demographic Transition: The Traditional Value System and Low Fertility Rates”, *International Journal of Sociology*, 36/1 (2006) 10–27.

²¹ „Ови бројеви показују најбоље разлику која постоји у здравственим приликама и начину живота између Србије и поменутих овде држава”, СКС 19 (1904), XXVI. Видети и: Милан Јовановић Батут, *Природни прираст становништва Србије и његов биотички значај*, Београд 1932, 52–55.

²² Virginia Zarulli, Ilya Kashnitsky, James W. Vaupel, „Death rates at specific life stages mold the sex gap in life expectancy”, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 118/20 (2021) 1–4, <https://www.pnas.org/doi/epdf/10.1073/pnas.2010588118> (прегледано 20. 04. 2022).

највећа у раном животном добу, и да је у већој мери косила мушки део популације, блага предност жена у дужини животног века могла би да буде последица тих демографских кретања.²³

Просечну старост умрлих мушкараца и жена могуће је посматрати и засебно за категорије урбаног и руралног становништва²⁴, а разлике међу њима приказане су у наредној табели.

Година	Град	Село	Град	Село
	Мушкарци		Жене	
1891.	24,6	20,3	22,7	21,3
1892.	23,9	18,4	22,6	19,8
1893.	24,1	19,0	23,5	20,4
1894.	/	/	/	/
1895.	/	/	/	/
1896.	25,0	18,7	22,6	19,6
1897.	26,2	20,8	24,3	22,1
1898.	26,4	22,7	24,8	22,9
1899.	27,1	21,1	25,6	22,1
1900.	28,3	21,2	26,7	22,7
1901.	28,6	24,0	26,8	25,0
1902.	27,5	23,0	25,9	21,0
1903.	28,0	20,8	26,4	22,0
1904.	30,1	24,0	28,8	24,8
1905.	29,2	23,4	26,9	24,1
1906.	28,9	21,2	27,2	22,3
1907.	30,7	22,8	28,7	23,9
1908.	29,3	24,1	27,1	24,4
1909.	28,8	20,8	27,0	21,8
1910.	30,8	23,3	29,5	24,2
Просечно	27,6	21,6	25,9	22,5

Табела 5: Просечна старост умрлих у градским и сеоским срединама за период 1891–1910.²⁵

²³ Према досад објављеним таблицама морталитета из 19. века, које се претежно односе на земље западне и северне Европе, мушкарци су последњи пут надживели жене у Холандији 1860. и Италији 1889. И. Маринковић, *Разлике у смртности становништва*, 14.

²⁴ Под урбаним насељима подразумевана су насеља са административним статусом вароши и варошице. Године 1891. у њима је живело 13,1%, а 1910. године 13,2% становништва Србије, СГ13 (1909–1910), 36. Незнатан пораст становништва урбаних насеља у разматраном периоду био је знатним делом последица континуираног увећања броја насеља која су административним путем проглашавана за урбана. У табели су урбана насеља означена као *град*, због мањка простора.

²⁵ Исто као у претходној табели.

Просечна старост умрлих оба пола не само да је била приметно већа у градским срединама већ је и брже расла него у сеоским срединама. Тако је просечна старост мушкараца умрлих у граду са 24 године, колико је износила на почетку последње деценије 19. века, порасла на више од 30, колико је забележено крајем прве деценије 20. века. И код жена у граду био је приметан напредак – просечна година умрлих је током посматраног периода порасла за готово седам година. На селу је повећање дуговечности становништва било мање – и код мушког и код женског пола износило је око три године.

Просечну старост умрлих „обарале” су високе стопе смртности најмлађег становништва. Известан увид у просечну старост умрлог одраслог становништва омогућава расподела умрлих по брачном стању. У 19. и почетком 20. века брачност у Србији била је готово универзална, а извесно одступање од обрасца универзалног брака постојало је само у урбаним срединама код дела мушког становништва.²⁶

Година	Мушкарци			Жене		
	Неожењени	Ожењени	Удови и разв.	Неудате	Удате	Удове и разв.
1897.	5,6	49,2	69,6	4,6	41,1	66,9
1898.	6,0	49,0	69,2	4,5	41,3	66,9
1899.	5,8	50,0	68,5	4,6	41,3	66,7
1900.	5,7	49,6	68,8	4,7	41,5	66,7
1901.	6,2	50,2	69,4	4,7	41,5	69,4
1902.	6,0	50,3	69,0	4,7	41,8	67,6
1903.	5,7	49,9	67,2	4,6	41,3	67,9
1904.	6,5	50,7	67,4	5,2	41,8	66,9
1905.	6,5	50,0	68,9	5,2	41,5	67,9
1906.	6,1	49,6	69,3	5,1	41,3	67,6
1907.	6,4	50,3	70,0	5,1	41,5	68,0
1908.	6,2	50,8	69,2	5,0	42,0	68,4
1909.	6,1	49,6	69,1	5,1	41,4	67,8
1910.	6,6	49,9	68,9	5,3	41,7	68,1

Табела 6: Просечна старост умрлих мушкараца и жена разврстаних према брачном стању за период 1897–1910.²⁷

²⁶ Почетком последње деценије 19. века просечно доба ступања у брак било је 22,1 година за мушкарце и 19,9 година за жене, СКС 15 (1901), XIX. У градским срединама просечно доба ступања у брак било је нешто више, нарочито код мушког дела становништва, видети опширније у: Александра Вулетић, *Брак у Кнежевини Србији*, Београд 2008, 158–166.

²⁷ Подаци преузети из: СГ 3 (1896–1897), 139; СГ 4 (1898–1899), 147; СГ 5 (1900), 140; СГ 6 (1901), 176; СГ 7 (1902), 167; СГ 8 (1903), 176; СГ 9 (1904), 181; СГ 10 (1905), 171; СГ 11 (1906), 173; СГ 12 (1907–1908), 137–138; СГ 13 (1909–1910), 127–128.

Разврставањем умрлих по брачном стању, смртност деце рефлектује се само на категорију нежењеног/неудатог становништва. У тој категорији просечна старост умрлих била је нешто већа код мушкараца него код жена. Један од разлога те несразмере је касније ступање у брак припадника мушког пола у односу на женски део становништва. У категорији ожењених/удатих просечна старост умрлих била је знатно већа код мушкараца него код жена – 8,4 године (просечно за цео период) и без већих осцилација у посматраном периоду – од 7,7 до 8,9 година. Знатно мања просечна старост умрлих жена у овој категорији у односу на мушкарце поклапа се са већим учешћем жена у фертилном добу у укупној смртности становништва и, последично, чешћим уласком удових мушкараца у нове бракове, што је за последицу имало и повећање просечне старости умрлих. Ако се посматрано раздобље подели на два дела – 1897–1903. и 1904–1910, приметан је изванредан пораст просечне старости умрлих код припадника оба пола: са 49,7 на 50,1 код мушкараца, док је код жена тај пораст био нешто мањи – са 41,4 на 41,6 година. У категорији удовог и разведеног становништва просечна старост умрлих мушкараца била је током већег дела посматраног периода виша – у просеку 1,3 године, док је у појединим календарским годинама однос међу половима био обрнут.²⁸

Закључна разматрања

Морталитет становништва Србије је током седме и осме деценије 19. века показивао високе вредности, карактеристичне за предтранзициону фазу демографског развоја. Од 80-их година 19. века стопе морталитета постепено опадају, када долази и до инверзије у релативној смртности мушкараца и жена. У прве две разматране деценије релативна смртност мушкараца била је већа од релативне смртности жена, док је од краја 80-их година 19. века ситуација била обрнута. Анализе морталитета по узрасту показале су неравномерну расподелу смртности по половима у различитим старосним добима. Морталитет мушкараца био је већи у млађем животном добу, док је у фертилном добу доминирао морталитет жена. Просечна старост умрлих била је, у поређењу са развијеним земљама, прилично мала, чему је разлог висока стопа смртности становништва у најмлађем животном добу. Крајем 19. и почетком 20. века

²⁸ Број разведених лица у то време био је изузетно мали, тако да категорија удових и разведених у највећој мери рефлектује стање у контингенту удовог становништва.

просечна старост умрлих жена била је незнатно већа од просечне старости умрлих мушкараца, иако су опште стопе смртности женског становништва у то време биле нешто више од општих стопа смртности мушког становништва. Претпостављамо да је разлог томе висока смртност најмлађег становништва, у којој већи удео има смртност мушкараца. Расподела смртности према брачном стању показала је да је просечна старост умрлих била знатно виша у категорији ожењених мушкараца него у категорији удатих жена. Ово је, претпостављамо, била последица веће смртности жена у фертилном периоду, као и веће стопе поновних бракова код мушког дела становништва. Просечна старост умрлих оба пола била је не само већа у градским срединама већ је у њима и брже расла него у сеоским срединама.

Претпоставку коју смо изнели у првом делу текста – да је пораст релативне смртности жена у последњој деценији 19. и почетком 20. века био резултат бржег опадања стопе смртности код мушког дела становништва, не потврђују довољно подаци о просечној старости умрлих у то време; повећање вредности овог параметра одвијало се сличним темпом и у мушком и у женском делу становништва (повећање код припадника мушког пола било је готово занемарљиво веће). Детаљнија анализа структуре смртности по старосним категоријама, односно уочавање евентуалних промена у тој структури током времена, могла би да допринесе и бољем разумевању промена у структури мушког и женског морталитета.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Објављени извори – Published primary sources

Државопис Србије 2 (1865), 8 (1874), 11 (1882), 17 (1893). [Državopis Srbije 2 (1865), 8 (1874), 11 (1882), 17 (1893)]

Статистика Краљевине Србије 4 (1895), 8 (1898), 15 (1901), 17 (1902), 19 (1904), 21 (1907). [Statistika Kraljevine Srbije 4 (1895), 8 (1898), 15 (1901), 17 (1902), 19 (1904), 21 (1907)]

Статистички годишњак 1–13 (1893–1913). [Statistički godišnjak 1–13 (1893–1913)]

Литература – Secondary works

Berin Barnet N., Stolnitz George J., Tenenbein A., „Mortality trends of males and females over the ages”, *Transactions of Society of Actuaries* 41 (1989) 9–32.

Delić Nino, „Pôrodnost a úmrtnost' v Srbsku 1842–1910”, *Historická demografie* 42/1 (2018), 65–78.

Henry Louis, „Men's and Woman's Mortality in the Past”, *Population: An English Selection*, 44/1 (sept. 1989) 177–201.

McNay Kirsty, Humphries Jane, Klasen Stephan, „Excess Female Mortality in Nineteenth-Century England and Wales: A Regional Analysis”, *Social Science History* 29/4 (2005) 649–681.

Mitchell Brian R., *European Historical Statistics 1750–1970*, Macmillan Press, London, Basingstoke 1975.

Riley James C., „Estimates of Regional and Global Life Expectancy 1800–2001”, *Population and Development Review* 31/3 (2005) 537–543.

Rotariu Traian, „Romania and the Second Demographic Transition: The Traditional Value System and Low Fertility Rates”, *International Journal of Sociology* 36/1 (2006) 10–27.

Sundhaussen Holm, *Historische Statistik Serbiens 1834–1914. Mit europäischen Vergleichsdaten*, R. Oldenbourg Verlag, München 1989.

Wertheimer-Baletić Alica, *Stanovništvo i razvoj*, Zagreb 1999.

Zarulli Virginia, Kashnitsky Illya, Vaupel James W., „Death rates at specific life stages mold the sex gap in life expectancy”, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 118/20 (2021) 1–4, <https://www.pnas.org/doi/epdf/10.1073/pnas.2010588118> (прегледано 20. 04. 2022).

Вулегић Александра, *Брак у Кнежевини Србији*, Београд 2008. [Vuletić Aleksandra, *Brak u Kneževini Srbiji*, Beograd 2008.]

Вулегић Александра, „Природно кретање становништва Србије пред почетак демографске транзиције”, *Српске студије* 7 (2016) 203–220. [Vuletić Aleksandra, „Prirodno kretanje stanovništva Srbije pred početak demografske tranzicije”, *Srpske studije* 7 (2016) 203–220]

Делић Нино Н., *Историјска статистика српског народа од половине 19. века до почетка Првог светског рата. Демографске, друштвене и привредне прилике*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2021. [Delić Nino N., *Istorijska statistika srpskog naroda od polovine 19. veka do početka Prvog svetskog rata. Demografske, društvene i privredne prilike*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, 2021]

Јовановић Батут Милан, *Природни прираст становништва Србије и његов биотички значај*, Београд 1932. [Jovanović Batut Milan, *Prirodni prirast stanovništva Srbije i njegov biotički značaj*, Beograd 1932]

Маринковић Иван, *Разлике у смртности становништва Србије по полу*, докторска дисертација, Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство, 2016. [Marinković Ivan, *Razlike u smrtnosti stanovništva Srbije po polu*, doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, 2016]

Aleksandra Vuletić

MALE AND FEMALE MORTALITY IN SERBIA 1862–1910

Summary

The mortality rates of the population of Serbia during the 1860s and 1870s showed high values, in most years higher than 30%, which was characteristic of the pre-transition stage of demographic development. Since the 1880s mortality rates were gradually declining, with an inversion in the death rates for males and females – during the 1860s and 1870s the death rates for males were higher than those for females, while in the late 1880s the trend reversed – the rates for females started to exceed the rates for males. The analyzes of mortality by age showed an uneven distribution of deaths by sex at different ages. The mortality of males was higher at a younger age, while in the fertile period of life, the mortality of females dominated. Considered from the point of view of settlement type, the mortality of both sexes was lower in urban than in rural settlements. The average age at death was rather low – 22.4 for males and 22.8 for females, due to the high mortality rate of the population at the youngest age. A slightly higher average age at death of females could be ascribed to the higher mortality rate of males in the early childhood – the period in which the mortality rates were the highest. On the other hand, the average age at death of married men was rather higher than that of married women, due to the fact that the mortality of females was higher in the fertile period and, consequently, men were more inclined to remarry than women.

Оригиналан научни рад

Примљен: 26.05.2022.

Коначно прихваћен за објављивање: 10.08.2022.